

Д. Селіхов, викладач Полтавського
факультету НЮА України

Заборона продажу викуплених селянами надільних земель в Україні наприкінці ХІХ ст. та її соціально-економічні наслідки

Утвердження ринкової економіки в умовах сучасної України зустрічає на своєму шляху чимало трудощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Навіть через десять років після визнання Верховною Радою України неефективності командно-адміністративної системи продовжують лунати заяви досить впливових в Україні політиків про недопустимість торгівлі землею. Гасло «Треба торгувати хлібом, а не землею» дістало підтримку у значної частини народних депутатів України, що знайшло своє відображення у Земельному кодексі України, прийнятому 25 жовтня 2001 р. Ним, зокрема, передбачена заборона купівлі-продажу сільськогосподарських угідь до 1 січня 2005 р., що означає не що інше, як затягування процесу остаточного утвердження ринкових принципів господарювання в аграрному секторі економіки України щонайменше до 2005 р. І це при тому, що в господарській практиці нашої країни вже був прецедент заборони вільного ринкового товарообігу сільськогосподарських угідь з однозначно негативними соціально-економічними наслідками. Це було відносно недавно, трохи більше століття тому. Вивчення такого досвіду і є метою нашого дослідження.

З різних причин дослідники, що вивчали аграрну проблематику кінця ХІХ — початку ХХ ст., майже не цікавилися цим питанням. Винятком у цьому відношенні є лише стаття Є. Бруснікіна¹, який у 1964 р. проаналізував питання, пов'язані з підготовкою закону від 14 грудня 1893 р. про невідчужуваність селянських надільних земель, тоді як ми маємо на меті з'ясувати переважно його соціально-економічні наслідки у такому специфічному регіоні колишньої Російської імперії, яким була Україна.

Реалізація аграрного законодавства другої половини ХІХ ст. в умовах України, що ґрунтувалося на відомих актах 1861, 1863 та

¹ Див.: Бруснікин Е. М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских надельных земель // Учен. зап. Горьк. гос. ун-та. Сер. ист.- филол. 1964. — Т. 1. — Вып. 72. — С. 345–375.

1866 рр., зумовила вкрай нерівномірний розподіл земельних угідь між різними категоріями населення, а саме: з 44,1 млн дес. дворянам належало 10,9 млн дес.; купцям, міщанам, торгово-промисловим товариствам та іноземним підданам — 3,3 млн дес.; удільної, церковної, монастирської і духовенства — 1,8 млн дес.; державної, міської та різних установ — 2,4 млн дес. Всього, таким чином, 18,4 млн дес., або 41%. Сільським станам, що складала близько 90% населення, належало 25,7 млн дес. (59%)¹.

Незважаючи на загальне зростання землеволодіння селян за рахунок втілення в життя на Правобережній Україні відповідних законодавчих актів, про які йшлося вище, в інших регіонах України з різних причин втратили землю понад 440 тис. осіб. Колишні поміщицькі селяни належали до числа найбільш обездолених громадян імперії: 344 тис. осіб, що складало 12,9% усієї їх кількості в Україні, були відпущені на волю без землі або з наділом до 1,5 дес. на ревізку душу; близько 1,6 млн (58,9%) одержали від 1,5 до 3 дес. на душу і лише 744 тис. (28,2%) — більше 3 дес. на душу. При цьому такі поміщицькі роди, як графи Браницькі, залишили у своєму розпорядженні 170 тис. дес.; Потоцькі — 107 тис. дес.; князь Сангушко — 65 тис. дес.; княгиня Романова — 58 тис. дес. та ін.² Якщо в середньому на одне поміщицьке господарство припадало понад 800 дес. сільськогосподарських угідь, серед яких переважали орні землі, то на один селянський двір — 6 дес.³ Офіційно визнавалось недостатнім для забезпечення життєдіяльності середньої селянської сім'ї в європейській частині імперії володіння, що було меншим як 4,5 дес. на одну ревізку душу, тобто як мінімум 10 дес. на сім'ю⁴.

Враховуючи специфіку України кінця XIX — початку XX ст., історики-аграрники свого часу дійшли висновку, що наявність у розпорядженні селянської сім'ї в губерніях Правобережної і Лівобережної України 6 дес. землі загалом була достатньою для її існування⁵. Однак проблема полягала в тому, що сотні тисяч селянських господарств різних категорій не мали у своєму розпорядженні

¹ Див.: Статистика землевладення 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. — Изд-е ЦСК МВД. — СПб., 1907. — С. 11.

² Див.: *Леценко Н. Н.* Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Таллин, 1959. — С. 196.

³ Див.: Історія Української РСР: 8 т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 3. — С. 334.

⁴ Див.: Свод законов Российской империи. — Т. IX. — СПб., 1867. — Ст. 631.

⁵ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 3 — С. 334.

потрібної кількості землі. Згідно з розрахунками, проведеними у 1970 р. М. Лещенком, 1893842 господарства (63,3%) не могли забезпечити своїх потреб, користуючись тими наділами, які вони одержали у 60-х роках ХІХ ст. Ще 699286 ледве зводили «кінці з кінцями»¹. Відповідно до першого всеросійського перепису населення 1897 р. 424577 осіб взагалі не займалися своїм господарством, працюючи на постійній основі у поміщицьких маєтках². Якщо ж взяти до уваги і тих, хто працював на весняно-літніх і осінніх сільськогосподарських роботах, то кількість таких робітників зростає більш ніж удвічі. Згідно з даними державної комісії, яка вивчала зміни в добробуті селянського населення в період з 1861 по 1900 рр., в Україні нараховувалось 975397 сільськогосподарських робітників³.

Стурбований ускладненнями в продовольчому забезпеченні населення, що негативно позначалось і на експорті хліба, уряд на початку 90-х років прийняв рішення вжити низку заходів для зміни ситуації на краще. Найважливішими з аграрних законів цього періоду стали «Правила про земельні переділи в общині» та закон про невідчужуваність селянських надільних земель. Анонімний автор книги «Неурожай и народное бедствие», що побачила світ у 1892 р., головною причиною розорення селян вважав систематичні переділи громадської землі. «Головну роль тут відіграють переділи, — безапеляційно заявляв анонім, — що повторюються у невизначені строки за розсудом сільського сходу, ставлячи селян у непевне становище щодо періоду користування наданими їм ділянками землі⁴.» Подібна точка зору знайшла підтримку в деяких інших високопоставлених державних сановників, серед яких був і державний секретар О. Половцов. «Якщо б кожен був впевнений у тому, що він є повним власником належної йому землі, — писав цей впливовий чиновник у своєму щоденнику, — то інакше б на ній і працював, одержуючи інші результати⁵». За свідченням цього автора, такої

¹ Див.: Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі в епоху до-монополістичного капіталізму (60–90-ті роки ХІХ ст.). — К., 1970. — С. 57.

² Див.: Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897г. — СПб., 1905. — С. 2.

³ Див.: Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. III: Губернские земельные цены за 40-летие. 1863 — 1902. — СПб., 1907. — С. 216–219.

⁴ Неурожай и народное бедствие. — СПб., 1892. — С.103.

⁵ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. — М., 1966. — Т. 2. — С. 402.

позиції дотримувався і голова Комітету міністрів М. Бунге, який до призначення на державну службу працював певний час професором політекономії Київського університету¹. Місцева адміністрація в особі губернаторів також нерідко вказувала на стихійні передали громадської землі як суттєву причину злиднів².

Враховуючи економічні і політичні обставини, що склалися в ураженій голодом країні, восени 1892 р. Міністерство внутрішніх справ підготувало законопроект правил про земельні передали в громадах. Згідно з цим проектом можливість загальних переділів могла бути реалізована лише за наявності рішення 2/3 сільського сходу. При цьому повинен наперед визначатися час наступного переділу землі, але не раніше 12 років. Рішення сільського сходу повинне було затверджуватися після його розгляду земським начальником повітовим з'їздом. Державна рада схвалила наданий Міністерством внутрішніх справ законопроект, внівши до нього пропозицію нового міністра фінансів С. Вітте, відповідно до якої при переділах домогосподар, що вносив у землю добрива, мав право зберегти свій наділ або одержати за втрату майбутнього прибутку певну компенсацію. Підписаний 8 червня 1893 р. царем проект набув сили закону³. Реалізація у повсякденній практиці цього законодавчого акта означала подальше ускладнення відносин у середині громади. Як і раніше, закон оберігав громаду від остаточного розпаду, водночас суттєво обмежуючи її втручання в господарську діяльність окремих селян, що було, по суті, кроком, хоч і непевним, до повсюдного утвердження подвірного землеволодіння.

Значно більший резонанс викликав в Україні інший аграрний закон початку 90-х років — про заборону вільно розпоряджатися викупленою у власність надільною землею, задуманий, як і попередній акт, з метою попередження обезземелення селян. Це питання виникло в урядових колах ще у 70-80-ті роки, коли окремі земства поставили питання про заборону продажу селянської надільної землі як ефективного, на їх думку, методу боротьби з обезземеленням дрібних товаровиробників⁴. У ході роботи так званої Особливої наради знавців 1881 р. деякі державні діячі пропонували скасу-

¹ Див.: Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. — С. 385.

² Див.: РДІА. — Ф. 1284 (Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ). — Оп. 70. — Спр. 362: «Со всеподданейшим отчетом Екатеринославского губернатора о состоянии губернии за 1881 год». — Арк. 14.

³ Див.: Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 3-е. — Т. XIII. — СПб., 1896. — № 9754.

⁴ Див.: Брусникин Е. М. Вказ. праця. — С. 348.

вати ст. 169 Положення про викуп, що надавала право повної власності на землю тим, хто достроково внесе усю викупну суму¹. Під керівництвом Д. Толстого Міністерство внутрішніх справ розпочало підготовку відповідного законопроекту, робота над яким була закінчена лише у січні 1888 р. Не вважаючи свій законопроект завершеним, Д. Толстой подав його не до Державної ради, як було прийнято у таких випадках, а до Комітету міністрів, сподіваючись, очевидно, знайти там підтримку. Обговорення законопроекту показало, що ідею обмеження прав селянства на володіння викуплених у власність надільних земель підтримують небагато урядовців. Тоді за вказівкою царя у середині 1888 р. створюється так звана Особлива комісія під керівництвом відомого консерватора, «розумного, культурного і безсоромного поліцейського», за оцінкою С. Вітте, товариша (заступника. — Д. С.) міністра внутрішніх справ В. Плеве². У ході роботи цієї Комісії був сформульований висновок, згідно з яким принцип невідчужуваності надільних земель слід віднести не лише на власне громадські землі (тобто ті, що належали на правах колективної власності сільській громаді), а й на ті, що дрібні домогосподарі купують за допомогою Селянського поземельного банку, а також ділянки, відведені казною новоселам згідно з відповідним законодавством³.

На основі висновків вищезгаданої Комісії новий міністр внутрішніх справ І. Дурново у травні 1890 р. знову подав до Комітету міністрів доопрацьований варіант законопроекту. У супровідній записці міністр звертав увагу на важливість нового закону для попередження процесу обезземелювання селян. «Відчуження селянських земель до сторонніх рук, — писав він, — постійно посилюється, що у подальшому, поза всяким сумнівом, загрожує ще більшому обезземелюванню селянського населення». При цьому виявилось, що процесу обезземелювання значною мірою сприяє застосування ст. 169 Положення при викуп. На думку законодавця, ця стаття повинна була служити виходом для найбільш дбайливих господарів з важких обставин, які створюють для них кругова порука і постійні переділи, що не дають їм можливості вводити більш досконалі способи ведення господарства. Насправді ж вона (ст. 169. — Д. С.) виявилась лише засобом, за допомогою якого спритні скупники одер-

¹ Див.: РДІА. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 4: «Матеріали особого совещання сведущих людей». — Арк. 7.

² Див.: *Витте С. Ю.* Воспоминания: В 3 т. — М., 1960. — Т. 2. — С. 214.

³ Див.: *Брусникин Е. М.* Вказ. праця. — С. 355.

жали можливість купувати селянські землі¹». Обґрунтувавши, таким чином, свою позицію, І. Дурново пропонував переглянути все законодавство про селян, наслідком чого стало скасування ст. 169 Положення про викуп, ввести в дію «Тимчасові обмежувальні правила».

Комітет міністрів загалом схвалив представлений законопроект, передавши його на початку 1891 р. на розгляд Державної ради, як того й вимагав існуючий порядок розгляду відповідних правових актів. Проте, незважаючи на відому консервативність Державної ради, членів якої призначив особисто імператор², поданий законопроект за ініціативою одного з його впливових членів О. Половцова був розглянутий лише у 1893 р. «Прошу дозволу, — заносить він до свого щоденника розмову з імператором, — не доповідати Раді подання міністра внутрішніх справ про обмеження права відчужувати селянські наділи. Посилаюсь на незручність торкатися цієї теми у голодний рік³». У дійсності ж державний секретар був прихильником пануючих у Європі ринкових методів господарювання з традиційною для них купівлею-продажем землі. Тому й намагався всіляко затягнути розгляд цього антиринкового законопроекту.

Однак завадити його розгляду О. Половцов не мав можливості. Як показало обговорення у З'єднаних департаментах і на Загальних Зборах Державної ради поданого Міністерством внутрішніх справ законопроекту, думки членів Ради розділились приблизно порівну. Ряд членів Ради, яких очолював голова Комітету міністрів М. Бунге, виступили з гострою критикою позиції реакціонерів. У своїй узагальнюючій записці, що являла собою своєрідний економіко-правовий трактат, М. Бунге роз'яснював своїм опонентам, що «обмеження права продажу, переуступки і застави майна, або набуття права приватної власності і спадкового користування, належить до числа тих, що найсуттєвіше утискають загальногромадянські права людини ... Єдиний результат, якого буде досягнуто в майбутньому внаслідок невідчуження селянської землі, буде такий: селяни вважатимуть уряд зобов'язаним наділити їх не лише державною, а й поміщицькою землею. Підірвавши в очах селян назавжди чітке уявлення про права і особисту власність, уряд досягне того, що селяни не будуть поважати поміщицьку власність, вимагаючи наділів⁴».

¹ РДІА. — Ф. 1405 (Міністерство юстиції). — Оп. 11. — Спр. 77: «Переписка по разным вопросам». — Арк. 42.

² Див.: *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М., 1978. — С. 129.

³ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. — Т. 2. — С. 434.

⁴ РДІА. — Ф. 1405 (Міністерство юстиції). — Оп. 11. — Спр. 77: «Переписка по разным вопросам». — Арк. 138.

Проте переконати своїх опонентів навіть за допомогою таких аргументів М. Бунге не зміг, хоч, по правді кажучи, особливої наполегливості у цьому питанні і не проявляв. Більшість членів Державної ради схвалила пропозиції Міністерства внутрішніх справ, а 14 грудня 1893 р. рішення Ради під назвою «Про деякі заходи щодо попередження відчуження селянських надільних земель» було затверджене царем². Зміст прийнятого закону полягав у тому, що застава в банках викуплених надільних земель була відтепер неможливою, а їх продаж міг бути здійснений виключно односельцям. Стаття 94 повідомляла таке: «Ділянки надільної землі, купленої окремими селянами, або ті, що знаходяться у подвірно-спадковому користуванні, можуть бути відчужені ... тільки особам, приписаним до сільських громад». Крім заборони вільно розпоряджатися купленою надільною землею, у цій статті відображена ще одна важлива деталь: подвірно-сімейні ділянки, що були типовим явищем для України, прирівнювались за своїм правовим статусом до тих, які були куплені селянами у власність. При цьому достроковий викуп наділів міг мати місце тільки за умови наявності згоди на це 2/3 сільського сходу з наступним затвердженням його ухвалою повітовим з'їздом земських начальників.

Новий закон не заперечував у принципі права продажу громадської землі за наявності згоди 2/3 голосів. Однак дії сільської громади по відчуженню надільної землі були поставлені під контроль урядових установ. Рішення сільського сходу повинні були затверджуватися губернськими у селянських справах присутствіями, а якщо вартість проданої ділянки перевищувала 500 крб., то вимагалась згода ще й міністрів внутрішніх справ та фінансів. Закон від 14 грудня 1893 р., який скасував зафіксоване у законодавчих актах 1861 р. право селян вільно розпоряджатися викупленими наділами, означав реставрацію відповідних правових норм феодального суспільства.

Таким чином, на рубежі 80–90-х років XIX ст. Міністерством внутрішніх справ було підготовлено декілька законопроектів, що одержали схвалення Державної ради і царя. Усі вони, без винятку, були кроком назад порівняно з аграрним законодавством 60-х років. Утримуючи багатомільйонні маси сільського населення у безправному навіть щодо своєї власності становищі, реакційне дворянство робило все можливе для стримування розвитку товарно-грошових відносин на селі. Таким шляхом пануючі класи намагалися

¹ Див.: О некоторых мерах к предупреждению отчуждения крестьянских надельных земель // Собрание узаконений и распоряжений правительства. Издаваемое при правительствующем сенате. — 28 января 1894. — № 15. — С. 240.

зберегти свої привілеї, не допускаючи появи реальних конкурентів експлуатації сільськогосподарського пролетаріату і напівпролетаріату, до категорії яких належали селяни із злидарськими, в 1-2 дес. землі, наділами. Однак життя в котрий раз підтвердило, що саме економічні потреби людей, суспільства в цілому визначають відносини, які в ньому складаються. Селяни шукали і знаходили найрізноманітніші способи обходу нав'язаних їм всупереч здоровому глузду правових норм.

В журналі наради, утвореної міністром внутрішніх справ для обговорення пропозиції Полтавського губернського присутствія про переселення малоземельних селян від 12 березня 1902 р., докладно описано способи обходу закону, який не дозволяв селянам вільно продавати надільні землі. «Селяни-общинники, — читаємо у цьому журналі, — обходять закон, закріплюючи свої угоди документом, який має юридичну силу, — ухвалою сходу, складеному в тому значенні, що земля прийнята громадою від того, хто виселяється, і передається покупцеві. Подвірні власники стали узаконювати передачу своїх ділянок такою ж ухвалою і, нарешті, навіть селянські установи нерідко вимагають подібних ухвал, щоб запобігти можливим непорозумінням щодо законності переуступочної угоди. Найчастіше переуступка землі за грошову винагороду здійснюється за домашніми записами, складеними на звичайному або гербовому папері у присутності свідків; інколи прикладається печатка сільського старости, інколи угоду посвідчують, всупереч закону, волосні правління. Через те, що переселенці нерідко повертаються з Сибіру на батьківщину і вимагають повернення наділу, покупці забезпечують себе фіктивними домашніми зобов'язаннями продавця на значну суму. У тих випадках, коли земля продається родичам, переуступочні угоди замінюються духовним заповітом — домашнім і навіть нотаріальним. З метою забезпечення дійовості заповіту і відмови від землі назавжди, продавці також видають домашні зобов'язання. Нарешті, продаж виступає у вигляді оренди з одержанням грошей за увесь її строк наперед. Розподіл же між членами громади наділів тих, хто виселяється, з виплатою громадою переселенцю незначної винагороди, зустрічається як виняток.

За допомогою подібних угод здійснюється також продаж землі, викупний борг на яку погашений: власники найчастіше не мають формальних доказів переходу до них права власності від осіб, які викупили ці наділи або ускладнені тією обставиною, що власником ділянки є не один домогосподар, а усі члени сім'ї. Нерідко таке становище пояснюється також небажанням нести додаткові витрати і витратити час на здійснення угоди нотаріальним порядком.

Несталість подібних актів про переуступку землі і необхідність мати готівку для здійснення переселення примушують продавати землю за низькими цінами, тільки б отримати хоч якісь кошти. Останні ж якщо і є, то лише у заможних селян. Тому землі, що звільняються переселенцями, потрапляють до рук заможних і селян середнього достатку, тоді як малоземельні від виселення своїх односельців не одержують ніяких вигод¹ ».

Як свідчить офіційна статистика, кількість проданої землі після введення в дію закону від 14 грудня 1893 р. та деяких заходів з боку уряду щодо обмеження продажу поміщицьких маєтків, про які йшлося раніше, не тільки не зменшилась, а навпаки, зросла. Якщо за 1883–1892 рр. в Україні на земельний ринок поступило 82930 дес. землі, то у наступному десятиріччі (1893–1902) на 45,8 % більше — 120961 дес. Передові позиції у цьому плані посідала Правобережна Україна, де торгівля землею за відповідний період зросла на 77,6%. Наступні місця належать губерніям Південної України (71,6 %) та Лівобережжя (39,5 %)².

Як бачимо, хід економічного розвитку йшов своїм шляхом, мало зважаючи на прийняті консерваторами антиринкові закони. Тогочасні опозиціонери уряду різко критикували закон від 14 грудня 1893 р. Основну масу продавців становили, звичайно, поміщики, проте й селяни все частіше ставали учасниками процесу купівлі-продажу землі, нерідко виступаючи у ролі її продавців. Досить яскраву, на нашу думку, характеристику тогочасної аграрної політики царизму дав на початку ХХ ст. один з найпослідовніших її критиків. «Пробувати зупинити всесвітній капіталізм законами і правилами, що обмежують свободу мобілізації земель, така ж нерозумна річ, як спроби зупинити поїзд прутиком з тину. Захищати такі спроби означає захищати кріпосницьку кабалу, застій і гниття села»³. Що ж, сказано сильно і, головне, переконливо, про що, зокрема, свідчить і вітчизняний історичний досвід.

Подальше дослідження даної теми дасть підстави визначити склад головних ідейно-політичних угруповань як регіонального,

¹ РДІА. — Ф. 1273 (Комітет Сибірської залізниці). — Оп. 1. — Спр. 437: «Дело о переселении в Сибирь малоземельных крестьян центральных губерний с приложением статистического материала об их экономическом положении». — Арк. 11.

² Див.: Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Ч.1. — СПб., 1903.— Табл. 1,2,4.

³ *Ленін В. І.* Про лівонародництво // Повне збір. тв. — Т. 25. — С. 159.

так і загальноімперського рівня, що найпоспідовніше відстоювали ринкові методи господарювання в аграрному секторі економіки країни. Істориків держави і права цікавить також комплекс інших недостатньо з'ясованих проблем, серед яких важливе значення має діяльність органів місцевого самоврядування (повітових і губернських земств) з пропаганди індивідуального землеволодіння і хутірського господарювання на купленій землі до епохи П. Столипіна, коли приватну власність на землю було визнано невід'ємним правом усіх громадян, а не лише привілейованих станів, як це було упродовж багатьох століть.

Надійшла до редколегії 30.06.03